

Współczesne migracje na obszarze poradzieckim przez pryzmat koncepcji migracji poimperialnych*

Zuzanna Brunarska**

The paper considers applying post-imperial approach to contemporary migration processes in the post-Soviet area. It presents arguments for and against application of the post-imperial perspective to migration studies on post-Soviet states and tries to answer the question whether we can actually label migrants coming from the CIS states to Russia as post-imperial migrants. Domination of Russia among destination countries for migrants from the CIS, special rights they enjoy comparing to citizens of 'far-abroad' countries (e.g. visa free regime), Soviet legacy of infrastructural, cultural, political and economic ties between the sending and receiving countries partially justify a post-imperial approach. However, motivation of migrants in the post-Soviet territory being a continuous area may differ significantly from the one of 'classic' post-imperial migrants coming to their former metropolis from overseas. Moreover, recent changes on the post-Soviet migration map may be an evidence of the decreasing role of post-imperial factors in determining directions of migration flows and of growing significance of the demand factor.

Keywords: post-imperial migration, Russia, CIS, USSR

Wstęp

Upadek ZSRR przyniósł istotne zmiany w sytuacji migracyjnej w regionie¹. Jego efektem była dezintegracja sztucznie wyizolowanego systemu migracji dawnego ZSRR. Otwarcie granic zewnętrznych dawnego imperium umożliwiło wyjazdy do wcześniej niedostępnych krajów tzw. dalekiej zagranicy². Jednocześnie w nowej sytuacji znalazły się całe rzesze migrantów poruszających się do tej pory wewnątrz regionu – wcześniej klasyfikowani jako migranci wewnętrzni, teraz stali się obywatelami różnych państw i tym samym migrantami-cudzoziemcami. Czy jednak ich sytuacja ze względu na przynależność do dawnego imperium różni się istotnie od sytuacji migrantów pochodzących spoza regionu?

Napływ ludności z terenów podległych imperialnemu centrum w okresie ZSRR do kraju będącego spadkobiercą dawnej metropolii wpisuje się w koncepcję migracji poimperialnych. Koncepcja ta upatruje genezę migracji w rozpadzie dawnego imperium i tłumaczy wysoką intensywność migracji pomiędzy dawnymi peryferiami a centrum istnieniem w przeszłości więzi imperialnych między nimi. Zastosowana w odniesieniu do obszaru poradzieckiego stawia w centrum zainteresowania badacza migracje z republik powstałych po

* *Contemporary Migration on the Post-Soviet Area from the Perspective of the Concept of Post-imperial Migration.*

** Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: zuzanna.brunarska@uw.edu.pl.

rozpadzie Związku Radzieckiego do Rosji³. Migracje z peryferii dawnego ZSRR do Rosji w kategoriach poimperialnych rozpatrywali między innymi Brubaker (1995, 1997), Blakely (2012) i Sahadeo (2007). Brubaker i Blakely ograniczyli się do okresu zaraz po upadku imperium i traktowali migracje jako część procesu dekolonizacji. Opisywane przez nich przepływy migracyjne w pierwszej połowie lat 90. XX wieku niewątpliwie miały charakter poimperialny. Sahadeo sięgnął dalej wstecz, przyglądając się migracjom wewnętrznym w ostatnich latach funkcjonowania ZSRR i rozpatrując je w kategoriach relacji centrum-peryferie.

Po upływie ponad 20 lat od upadku radzieckiego imperium oraz w obliczu postępującej globalizacji warto zastanowić się, czy spojrzenie przez pryzmat teorii poimperialnej nadal jest uzasadnione, tzn. czy czynnik poimperialny, rozumiany jako te elementy obecnej sytuacji, które wynikają bezpośrednio z przeszłości imperialnej, wciąż odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu sytuacji migracyjnej w regionie. Jak pisze Bonifazi (2008), w Europie jeszcze na początku lat 70. XX wieku więzi kolonialne i bliskość geograficzna były decydującymi czynnikami odpowiedzialnymi za powstanie i utrwalanie wzorców migracji, podczas gdy obecnie czynniki te istotnie straciły na znaczeniu. W warunkach globalizacji i tworzenia się globalnego rynku pracy rośnie bowiem rola czynnika popytowego przy wyborze kierunku migracji. Zapotrzebowanie na pracowników nierzadko staje się czynnikiem nadrzędnym – możliwe jest rozpoczęcie migracji w nowym kierunku bez istnienia więzi poimperialnych czy wcześniejszych sieci migracyjnych.

W tym kontekście pojawia się szereg pytań. Czy współczesne przepływy migracyjne na obszarze poradzieckim można klasyfikować jako migracje poimperialne? Co przemawia za tym, że podejście to jest uzasadnione? Co wskazuje na to, że zawiera ono istotne braki lub traci na znaczeniu? Jeśli dziedzictwo ZSRR nie jest już głównym czynnikiem kształtującym migracje, to kiedy i dlaczego czynnik ten stracił na znaczeniu? Poniższy tekst stanowi próbę odpowiedzi na te pytania.

Migracje poimperialne – perspektywa teoretyczna

Termin „migracje poimperialne” jest bliski znaczeniowo pojęciu „migracji postkolonialnych” (ponieważ imperium jest kategorią szerszą niż imperium kolonialne, możemy przyjąć, że każda migracja postkolonialna jest migracją poimperialną, ale nie odwrotnie). O migracji w kontekście dziedzictwa poimperialnego/postkolonialnego w odniesieniu do różnych imperiów pisali między innymi Kurth (2003), Mole (2001), van Amersfoort i van Niekerk (2006), Cunha (2012), Horta i White (2009), Bosma (2012), Bosma, Lucassen, Oostindie (2012) oraz Gonzalez i Fernandez (2002).

Kim są migranci poimperialni? Bosma *et al.* (2012: 1) twierdzą, że migranci postkolonialni powinni być postrzegani jako osobna kategoria migrantów. Przemawiają za tym ich wcześniejsze związki z metropolią – znajomość jej kultury, języka, reguł, co daje im pewną przewagę nad pozostałymi grupami migrantów oraz określone przywileje, na przykład łatwiejszy dostęp do obywatelstwa kraju macierzystego dawnego imperium⁴. Migracje postkolonialne zazwyczaj charakteryzują się niemal całkowitym zorientowaniem strumieni migracyjnych na dawną metropolię (Bosma *et al.* 2012: 8). Jednocześnie często takiej popularności dawnej metropolii jako kraju docelowego dla migrantów z peryferii dawnego imperium nie da się wyjaśnić za pomocą czynników abstrahujących od przeszłości imperialnej. Koncepcję migracji poimperialnych można więc traktować jako teorię objaśniającą wybór kierunku migracji. Podejście takie proponowali Gonzalez i Fernandez (2002), uzasadniając migracje z Meksyku do Stanów Zjednoczonych latami gospodarczej dominacji USA nad Meksykiem. Konceptualizację migracji w kontekście imperium przedstawiali jako alternatywę dla dotychczasowych teorii, między innymi koncepcji czynników wypychających i przyciągających (hipoteza *push-pull*), kapitału społecznego, nowej ekonomii migracji, dualnego rynku pracy czy systemu światowego.

W wypadku wielu krajów rozwijających się, których obywatele migrują na wielkie odległości do państw stanowiących w przeszłości centra ich imperiów, stosowanie perspektywy poimperialnej wydaje się uzasadnione. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z kilku problemów wiążących się z tą perspektywą.

Pierwszym kluczowym niedostatkiem koncepcji migracji poimperialnych jest brak jednoznaczności definicyjnej. Bosma *et al.* (2012: 2) podkreślają, że brak jednoznacznej definicji migranta postkolonialnego wiąże się z faktem, że samo sformułowanie „postkolonialny” ma wiele znaczeń. Niektórzy do kategorii migrantów postkolonialnych zaliczają, oprócz reprezentantów peryferii, także przedstawicieli centrum, którzy w okresie imperialnym przyjechali na peryferie i teraz wracają do kraju pochodzenia. Takie podejście zastosował między innymi Blakely (2012) w odniesieniu do obszaru poradzieckiego, do kategorii migrantów postkolonialnych włączając zarówno przedstawicieli narodów tytularnych nowopowstałych republik poradzieckich, jak i etnicznych Rosjan. Mains, Gilmartin, Cullen, Mohammad, Tolia-Kelly, Raghuram i Winders (2013), przywołując specjalne wydanie *Journal of Ethnic and Migration Studies* z 2010 roku poświęcone ekspatom (JEMS 36(8)), także zaliczają ich do migrantów postkolonialnych. Tymczasem Bosma *et al.* (2012), powołując się na paradygmat stosunku władzy stosowany w badaniach postkolonialnych, twierdzą, że za migrantów poimperialnych powinno się uznawać tylko rdzennych mieszkańców dawnych kolonii przyjeżdżających do dawnej metropolii, a nie powracającą dawną elitę kolonialną i osadników. Podobnie znaczenie słowa *postkolonialny* w odniesieniu do migracji postrzega Nair (2013). W niniejszym tekście zdecydowano się jednak przyjąć szerszą definicję, zaliczającą do migrantów poimperialnych obie kategorie migrantów. Przemawia za tym argument, że przedstawiciele obu tych grup mogą kierować się związkami z dawną metropolią przy wyborze kierunku migracji.

Niejednoznaczność definicji sprawia, że trudno wytyczyć wyraźną granicę między migracjami poimperialnymi a innymi rodzajami migracji, na przykład migracjami zarobkowymi, niemotywowanymi względami poimperialnymi. Nasuwa się przy tym pytanie, na ile czynnik poimperialny jest faktycznie istotny przy wyborze przez migranta kierunku migracji. Przez czynnik poimperialny rozumiane są tu takie elementy obecnej sytuacji wynikające z przeszłości imperialnej jak na przykład przywileje, z których korzystają migranci poimperialni w kraju będącym spadkobiercą dawnej metropolii, w tym znajomość języka, realiów kraju przyjmującego, ale także na przykład powstała w okresie imperialnym sieć komunikacyjna. Kwestie definicyjne sprawiają o wiele mniej problemów w wypadku takich postkolonialnych systemów migracyjnych jak na przykład system portugalski⁵, gdzie mieszkańcy dawnych kolonii migrują do oddalonej Portugalii, mimo że mogliby wybrać inny kraj docelowy położony w podobnej lub nawet mniejszej odległości, o podobnym lub nawet wyższym poziomie życia. Ale nawet w kontekście imperium zamorskiego wątpliwości niektórych badaczy budzi określanie wszystkich migrantów z terytoriów zamorskich mianem migrantów postkolonialnych, ponieważ, jak piszą van Amersfoort i van Niekerk (2006), sugeruje to jednorodność tej grupy migrantów. Na brak jednorodności tej grupy zwraca uwagę także Nair (2013). Jak zauważa, słabość perspektywy postkolonialnej w badaniu migracji polega na tym, że część migrantów (tych wysoko wykwalifikowanych, pożądanym z punktu widzenia kraju przyjmującego) nie wpisuje się w kontekst postkolonialny, który w pewnym sensie sprowadza się do wyzysku. Tego typu podejście wydaje się zbyt restrykcyjne i jednocześnie trudne do zastosowania w praktyce (trzeba by mieć na przykład dokładne dane dotyczące wykształcenia migrantów i pracy podejmowanej przez nich w kraju docelowym, by ocenić, czy element wyzysku jest obecny). Warto jednak zdawać sobie sprawę z tego, że w obrębie kategorii migrantów poimperialnych mieści się kilka podkategorii – migranci powrotni (tzn. wracający do kraju pochodzenia lub będący potomkami osób, które wcześniej wyjechały) oraz (pożądani i mniej pożądanym) „rdzenni” przedstawiciele peryferii.

Drugi kluczowy niedostatek perspektywy poimperialnej dotyczy kwestii trwałości spuścizny poimperialnej i związanej z nią aktualności pojęcia postkolonialny/poimperialny. Przewaga, jaką dysponują migranci poimperialni w stosunku do pozostałych migrantów – określana przez Bosmę (2012) jako dodatni kapitał

społeczny – jest tymczasowa. Słabnie ona bowiem wraz z wymieraniem kolejnych pokoleń, mających coraz słabsze więzi z krajem macierzystym dawnego imperium. Pojawia się zatem pytanie, do kiedy migrację z obszarów peryferyjnych do centrum dawnego imperium można nazywać poimperialną. Pytanie to wiąże się z bardziej ogólnymi pytaniami dotyczącymi kwestii definicji postkolonialności stawianymi przez Childsa i Williama (1997).

Mimo opisanych wyżej wad, perspektywa poimperialna może być przydatna do badania różnego rodzaju zagadnień związanych z migracjami i uwarunkowanych istnieniem spuścizny poimperialnej, takich jak kwestie obywatelstwa czy przynależności (ang. *belonging*). By jednak ocenić zasadność stosowania tej perspektywy przy interpretowaniu kierunków przepływów migracyjnych na obszarze poradzieckim należy najpierw przyjrzeć się, na ile w ogóle współczesne wzorce migracji w regionie wpisują się w schemat migracji poimperialnych.

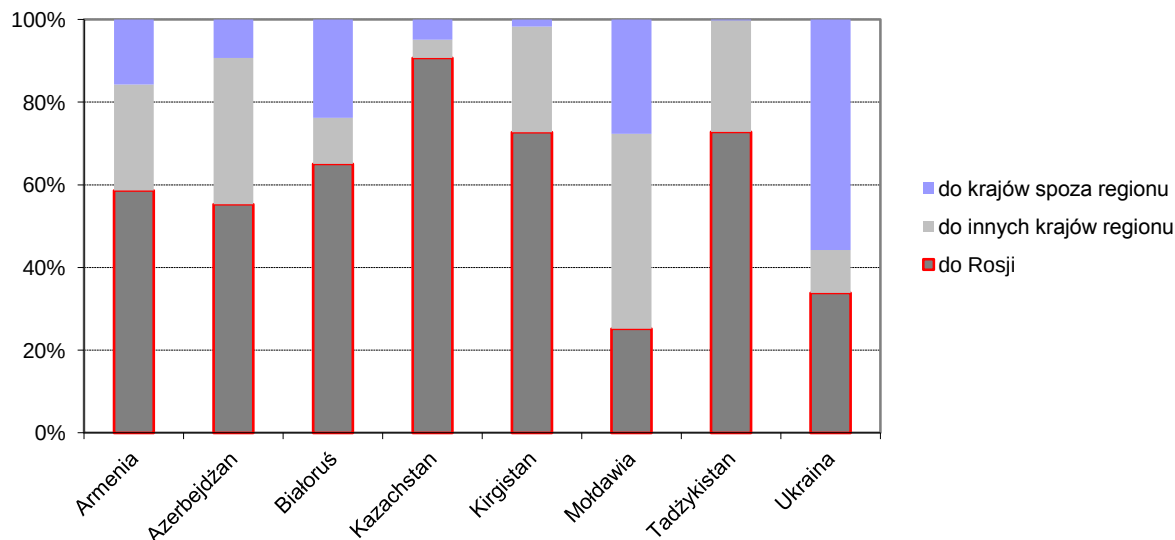
Przejawy poimperialnego charakteru migracji w regionie poradzieckim

Zgodnie z koncepcją migracji poimperialnych kierunki przepływów migracyjnych na obszarze poradzieckim są warunkowane względami historycznymi, a dokładnie – trwającym wiele lat okresem dominacji Rosji nad pozostałymi terytoriami, najpierw w postaci Imperium Rosyjskiego, później – Związku Radzieckiego, a następnie – Federacji Rosyjskiej. Przejawów poimperialnego charakteru współczesnych migracji w regionie można więc szukać, analizując kierunki przepływów migracyjnych. W tym celu należy przyjrzeć się strukturze odpływu z krajów stanowiących peryferie dawnego imperium oraz strukturze napływu do dawnej metropolii. Zgodnie z teorią migracji poimperialnych należałoby się spodziewać dominacji Rosji w strukturze odpływu z pozostałych krajów regionu oraz istotnego udziału tych krajów w strukturze imigracji do Rosji.

Spojrzenie na oficjalne dane dotyczące migracji długookresowej publikowane przez krajowe urzędy statystyczne pokazuje, że faktycznie można mówić o istotnej roli Rosji jako kraju przyjmującego migrantów z krajów WNP. Co więcej, w wypadku części z tych krajów Rosja zajmuje dominującą pozycję wśród wszystkich krajów docelowych (patrz Wykres 1). Należy przy tym mieć na uwadze, że grawitacyjna siła Rosji nie pojawiła się wraz z rozpadem ZSRR – przyciągała ona około $\frac{3}{4}$ migrantów w regionie już w latach 80. XX wieku (Zayonchkovskaya 2000). Obecne wzorce migracji wewnątrzregionalnej powielają więc w dużej mierze wzorce istniejące jeszcze przed rozpadem ZSRR (a być może zwiastujące upadek imperium – zważywszy na to, że wcześniej, w okresie świetności imperium, dominowały migracje z centrum na peryferie).

Dominacja kierunku rosyjskiego nad pozostałymi kierunkami migracji jest szczególnie widoczna w krajach Kaukazu Południowego i Azji Centralnej (poza Uzbekistanem) oraz na Białorusi. Na Białorusi w ostatnich latach zanotowano nawet wzrost migracyjnej zależności od Rosji – rozumianej jako udział Rosji w całkowitym odpływie migracyjnym z danego kraju. Wzrósł on w latach 2000-2011 z 42 do 65 proc. (*Naselenie Respubliki Belarus* 2011; *Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* 2012). Dla mieszkańców Ukrainy i Mołdawii Rosja także stanowi istotny kraj docelowy migracji, jednak jej udział w całkowitej emigracji z tych krajów jest niższy. Wynosił on w 2012 roku odpowiednio 34 i 25 proc. (*Naseleonnâ Ukraïni za 2012 rik* 2013; Banca de date statistice Moldova).

Wykres 1. Struktura emigracji z wybranych krajów WNP według najnowszych dostępnych danych^a

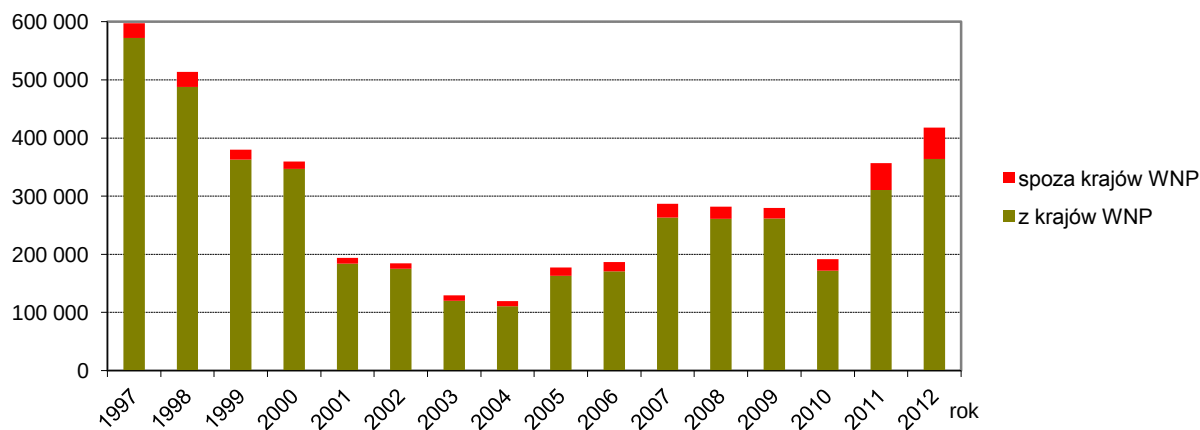
^a Dla Azerbejdżanu, Kirgistanu, Mołdawii i Ukrainy – 2012 rok, dla Białorusi i Kazachstanu – 2011, dla Armenii i Tadżykistanu – 2009.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Naseleennâ Ukraïni za 2012 rik. Demografičnij šoričnik* (2013); United Nations, DESA – Population Division, Migration section; *Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* (2012); The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, stat.gov.az; *Demografičeskij ežegodnik Kyrgyzskoj Respubliki 2008-2012 gg.* (2013); *Demografičeskij ežegodnik Kazachstana* (2012); UNECE Statistical Division Database.

Również krótkookresowe migracje zarobkowe można postrzegać przez pryzmat koncepcji migracji poimperialnych. Specyficzny przypadek stanowią migracje z Białorusi i Kazachstanu. Na podstawie porozumień zawartych pomiędzy Rosją, Białorusią i Kazachstanem, między innymi w ramach Unii Celnej oraz porozumienia między Rosją a Białorusią zawartego w ramach Związku Rosji i Białorusi, obywatele Białorusi i Kazachstanu mogą podejmować pracę na terenie Rosji na tych samych zasadach, co obywatele Rosji. Wobec braku konieczności uzyskiwania zezwolenia na pracę, a w wypadku Białorusi – także braku kontroli granicznej, nie jest możliwe oszacowanie skali migracji zarobkowej z tych krajów do Rosji. Niewątpliwie jednak jest ona kluczowym krajem docelowym dla mieszkańców tych krajów – w wypadku Białorusi udział Rosji w ogóle migracji zarobkowej z tego kraju szacowany jest na 70-90 proc. (Yelisseyu 2012). Znacząca rola Rosji jest widoczna także w wypadku Ukrainy i Mołdawii, które są jednocześnie istotnym źródłem migrantów zarobkowych dla krajów Unii Europejskiej (UE). Według mołdawskiego urzędu statystycznego 68 proc. osób powyżej 15 roku życia, które w 2012 roku zostały zarejestrowane jako pracujące lub poszukujące pracy za granicą, wybrało jako kraj docelowy Rosję (Banca de date statistice Moldova). Trudno ocenić wiarygodność tych danych, ale niewątpliwie Rosja stanowi wciąż jeden z głównych krajów przyjmujących migrantów zarobkowych z Mołdawii, a co więcej, jak twierdzą niektórzy, jej atrakcyjność w ostatnich latach wzrosła (Moraru, Moșnâga, Rusnak 2012). Również w wypadku Ukrainy Rosja pozostaje kluczowym krajem docelowym dla migrantów zarobkowych. Zgodnie z wynikami badań przeprowadzonych w 2008 roku przez Państwowy Komitet Statystyczny Ukrainy (Ukrstat) i Ukraiński Ośrodek na rzecz Reform Społecznych (UCSR), a następnie w 2012 roku – przez Ukrstat i Narodową Akademię Nauk Ukrainy, ponad 40 proc. ukraińskich migrantów zarobkowych w latach 2005-2008 i 2010-2012 wybierało Rosję (*Ukrainian External Labour Migration* 2009; Senik 2013).

Spojrzenie na migracje w regionie od strony dawnej metropolii także wskazuje na dominację przepływów wpisujących się w schemat poimperialny. Imigracja z krajów WNP stanowiła w ostatnich latach olbrzymią większość (w 2012 roku – 87 proc.) rejestrowanej imigracji do Rosji (Wykres 2).

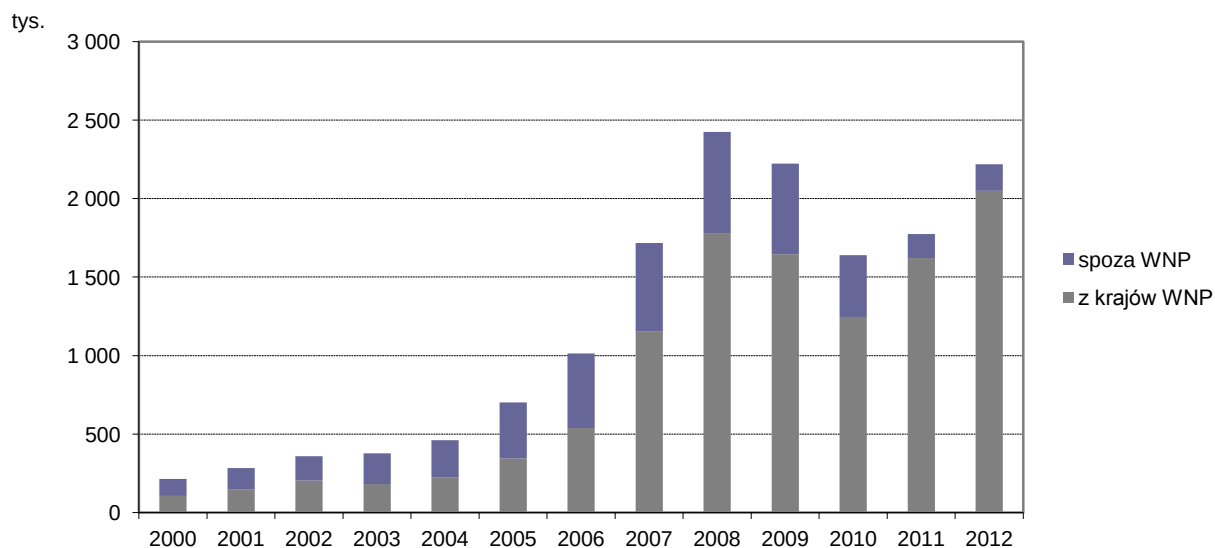
Wykres 2. Struktura imigracji do Rosji

Źródło: Rossijskij statističeskij eżegodnik (2003); Rossijskij statističeskij eżegodnik (2012); Čislennost' i migraciâ naseleniâ Rossijskoj Federacii v 2012 godu (2013).

Również w wypadku migracji zarobkowych do Rosji widoczna jest dominacja krajów WNP. Co więcej, w latach 2003-2012 notowano wzrost odsetka pracowników z tych krajów w ogóle pracowników cudzoziemskich w Rosji (patrz Wykres 3)⁶.

Wykres 3. Cudzoziemcy pracujący w Rosji w latach 2000-2012

Źródło: Trud i zanâtošt' v Rossii (2005); Trud i zanâtošt' v Rossii (2011); Rossiâ v cifrah (2013).

Trzeba jednak pamiętać, że wiarygodność oficjalnych danych statystycznych jest niska (najczęściej migranci przyjeżdżają do Rosji i przebywają na jej terenie legalnie, ale podejmują się nielegalnej pracy – Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Poza tym, dane dotyczące migrantów zarobkowych są uzależnione od zmian w polityce migracyjnej Rosji (co odzwierciedla się na przykład w wielkości kwot przyznawanych na zatrudnienie cudzoziemskich pracowników). Oszacowanie faktycznej skali migracji zarobkowych do Rosji jest praktycznie niemożliwe. Oficjalne dane rosyjskie z ostatnich lat mówią o około 1,5-2,5 mln cudzoziemców pracujących na terenie Rosji (Wykres 3). Tymczasem eksperci szacują liczbę migrantów na 5-8 mln: 5-6 mln (Zajončkovskaa, Tûrûkanova 2010), powyżej 7 mln (Chudinovskikh 2011), 7-8 mln (Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Sama Federalna Służba Migracyjna w *Koncepcji państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku* (2012) pisze o 3-5 mln cudzoziemców podejmujących się pracy w Rosji bez oficjalnego pozwolenia. Niezależnie od wielkości szacunków eksperci zgodnie twierdzą, że większość migrantów pochodzi z krajów WNP.

Zdecydowany prym w przyciąganiu migrantów wie dzie Moskwa i region podmoskiewski. Trudno się dziwić – zarobki w stolicy kilkakrotnie przekraczają kwoty możliwe do uzyskania w innych regionach⁷. Ze względu na różnice w poziomach zarobków i kosztach utrzymania Moskwa jest postrzegana przez wielu obywateli krajów „bliskiej zagranicy” jako alternatywny kierunek migracji wobec „dalekiej zagranicy” (Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Siła przyciągania Moskwy wynika niewątpliwie z oferowanych przez nią możliwości (wysokość zarobków oraz dostępność pracy), ale nie można abstrahować i od tego, że Moskwa stanowiła centrum metropolii, co może być czynnikiem przyciągającym migrantów z terenów dawnego imperium *per se*.

Ważnym czynnikiem leżącym u podstaw znaczącego udziału migracji pomiędzy peryferiami a centrum dawnego imperium w ogóle migracji w regionie są przywileje, jakimi cieszą się mieszkańcy krajów WNP w porównaniu do migrantów spoza regionu, a które (mniej lub bardziej bezpośrednio) stanowią element spuścizny poimperialnej⁸. Migracji do Rosji sprzyjają reżim bezwizowy pomiędzy Rosją a większością państw regionu (na przywrócenie wiz zdecydował się w 1999 roku Turkmenistan), gęsta sieć połączeń komunikacyjnych oraz stosunkowo powszechna (choć malejąca) znajomość języka rosyjskiego. Migracje między Rosją a republikami poradzieckimi ułatwiają także porozumienia dotyczące migracji (multi- i bilateralne). Od czasu rozpadu ZSRR Rosja podpisała łącznie kilkadziesiąt porozumień z krajami WNP w tej sferze. Wśród najważniejszych i mających najszerzy zasięg wymienić należy porozumienie o ruchu bezwizowym z 1992 roku, porozumienie o współpracy w dziedzinie migracji zarobkowych z 1994 roku czy porozumienie o współpracy w przeciwdziałaniu nielegalnej migracji z 1998 roku⁹. Wśród przywilejów dostępnych dla obywateli większości krajów WNP warto wymienić także możliwość ubiegania się o rosyjskie obywatelstwo w uproszczonym trybie. Istotną rolę odgrywają, ponadto, silne powiązania gospodarcze i polityczne. Przykładowo, udział Rosji w 2012 roku w eksporcie towarów wynosił: 35,1 proc. dla Białorusi; 30,3 proc. – dla Mołdawii; 25,7 proc. – dla Ukrainy; 19,5 proc. – dla Armenii, a w imporcie towarów: 58,8 proc. – dla Białorusi; 38,4 proc. – dla Kazachstanu; 33,2 proc. – dla Kirgistanu; 32,4 proc. – dla Ukrainy; 24,7 proc. – dla Armenii (za: WTO, wymieniono kraje charakteryzujące się najwyższymi odsetkami spośród krajów WNP, dla których dane były dostępne). Nie bez znaczenia są także sieci migracyjne, które sprawiają, że migracja może odbywać się bez formalnych pośredników i które w znacznym stopniu przyczyniają się do wzrostu jej intensywności, ułatwiając nowym osobom migracje do miejsc sprawdzonych przez ich rodzinę i znajomych. O roli sieci świadczą skupiska migrantów z danego kraju, często zajmujących konkretne nisze na rosyjskim rynku pracy (przypadek migrantów z Azerbejdżanu, patrz na przykład Ŭnusov 2013). Czynnikiem podtrzymującym migracje jest także „miękką siłą” (ang. *soft power*) dawnej metropolii zmierzający do poprawy wizerunku Rosji za granicą między innymi poprzez promowanie kultury rosyjskiej i wspieranie rosyjskich mediów za granicą przedstawiających kraj

w pozytywnym świetle – na przykład telewizja RT (dawne *Russia Today*) czy nowopowstała agencja informacyjna *Rossia Segodnâ* (która zastąpiła *RIA Novosti* i radio *Golos Rossii*). Przy czym w prowadzonej przez Rosję polityce uwidacznia się pewna sprzeczność. Z jednej strony, próbuje ona ograniczać migracje z terenów WNP, z drugiej, stara się wciągnąć kraje regionu w jeszcze ściślejszą współpracę (plan utworzenia Unii Euroazjatyckiej), co będzie skutkować wzrostem powiązań, w tym również migracyjnych.

Argumenty przeciwko stosowaniu optyki poimperialnej w odniesieniu do obszaru poradzieckiego

Zastosowanie perspektywy poimperialnej w odniesieniu do migracji na obszarze poradzieckim może wydawać się kuszące ze względu na możliwość prowadzenia analizy poprzez analogię do procesów występujących w innych częściach świata, a także na przykład dlatego, że uzasadnia ono wyodrębnianie oddzielnego systemu migracyjnego – jak czyni to na przykład Ivahnûk (2003, 2008, 2012) w swojej koncepcji Euroazjatyckiego Systemu Migracyjnego. Istnieją jednak przesłanki świadczące o tym, że perspektywa poimperialna w odniesieniu do tej części świata może nie być do końca uzasadniona. Z jednej strony, za brakiem zasadności jej stosowania przemawia specyfika dawnego imperium. Cesarstwo Rosyjskie, a następnie ZSRR, co podkreśla Blakely (2012: 181), od typowego europejskiego imperium kolonialnego odróżnia przede wszystkim fakt, że ekspansja odbywała się na tereny bezpośrednio sąsiadujące z metropolią, a nie na odległe terytoria zamorskie. Zwartość terytorialna obszaru dawnego imperium i gęsta sieć szlaków komunikacyjnych łączących poszczególne jego części ułatwiają przemieszczanie się między peryferiami a centrum dawnego imperium. Należy jednak pamiętać, że dostępność komunikacyjna składa się na zdefiniowany wcześniej czynnik poimperialny. Poza tym należy także wspomnieć o istotnych różnicach w kwestii polityki migracyjnej prowadzonej przez metropolię w okresie imperialnym, co następnie miało przełożenie na charakter migracji po upadku imperium. Prowadzone za czasów ZSRR na wielką skalę przymusowe przesiedlenia, w tym deportacje różnych kategorii ludności (całych narodów lub grup, na przykład kułaków), głównie na tereny słabo zaludnione i odległe od centrum, a także przesiedlenia innych grup ludności na tereny opuszczone przez narody poddane deportacji (w celu „rozrzedzenia” ludności miejscowej), system Gułag, nakazy pracy – wszystkie te elementy odróżniały imperium radzieckie od imperium kolonialnego w klasycznej postaci. Poza tym, narody tytularne poszczególnych republik wchodzących w skład ZSRR (przynajmniej w oficjalnej doktrynie) traktowane były jako równorzędne z narodem rosyjskim (mówiło się o narodzie radzieckim), co także odróżniało Związek Radziecki od klasycznego imperium kolonialnego, gdzie podporządkowanie metropolii i jej przedstawicielom w koloniach miało o wiele silniejszy charakter¹⁰. Można więc pokusić się o stwierdzenie, że nawet migracje lat 90. XX wieku, które z punktu widzenia istotności czynnika poimperialnego można określić jako poimperialne, różniły się charakterem i natężeniem od typowych migracji postkolonialnych.

Z drugiej strony, chcąc podważyć zasadność stosowania perspektywy poimperialnej, można wymienić szereg czynników pozaimperialnych, tzn. niewynikających z istnienia spuścizny imperialnej. Wśród nich, w wypadku Rosji i krajów WNP, w pierwszej kolejności należy wspomnieć właśnie o bliskości geograficznej i o znaczących różnicach płac między Rosją a pozostałymi krajami regionu¹¹. Omawiając regionalne czynniki determinujące migracje w regionie wymienić należy, oprócz wspomnianych różnic w stawkach płac, także różnice w sytuacji demograficznej poszczególnych krajów (nadmiar lub niedostatek siły roboczej) oraz dysproporcje w rozmiarze rynków pracy (Rosja ma dużą siłę grawitacyjną jako największy rynek pracy w regionie). O roli czynnika płacowego może świadczyć fakt, że średnie zarobki w krajach regionu w 2010 roku stanowiły od prawie 80 proc. (Kazachstan) do kilkunastu procent (Tadżykistan) średnich zarobków w Rosji (Chudinovskikh 2011, za: CISstat)¹², a jednocześnie Rosja może konkurować pod względem poziomu płac z krajami Zachodu. Być może wymienione czynniki pozaimperialne stanowiłyby wystarczają-

cą motywację do wyboru Rosji jako kraju docelowego przez mieszkańców krajów regionu również w warunkach braku czynnika poimperialnego?

Istnieją przesłanki świadczące o tym, że czynnik poimperialny odgrywa coraz mniejszą rolę w kształtowaniu sytuacji migracyjnej w regionie. Niewątpliwie jego rola była znacząca w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR, gdy dominowały migracje o charakterze etniczno-politycznym (patrz na przykład Višnevskij 2000). Dlatego analogie z migracjami postkolonialnymi charakterystycznymi dla klasycznych imperiów kolonialnych są dla tego okresu jeszcze uprawione (robi to na przykład Pribytkova 2004). Później natomiast sytuacja zmieniła się. Przejawem słabnącej roli czynnika poimperialnego jest rosnąca dywersyfikacja strumieni migracyjnych. W ostatnim czasie pojawiło się kilka nowych krajów przyjmujących migrantów z regionu. Spośród krajów poradzieckich wzrosło przede wszystkim znaczenie Kazachstanu, a także, w mniejszym stopniu, rozwijającego się dzięki zyskom z wydobywania surowców energetycznych Azerbejdżanu (patrz na przykład Rumâncev 2012). Kraje te wybierają przede wszystkim mieszkańcy Azji Centralnej. Nie cieszą się one popularnością wśród migrantów zarobkowych z Ukrainy, Mołdawii i państw Kaukazu Południowego, którzy raczej wybierają Rosję lub kraje Zachodu (Abazov 2009). Kazachstan zaczął odgrywać rolę centrum przyciągania migrantów z krajów Azji Centralnej, a także w mniejszym stopniu z Rosji i Chin, po rosyjskim kryzysie finansowym w 1998 roku (Anderson, Hancilova 2011). Dla części migrantów z Azji Centralnej może on stanowić bardziej atrakcyjny cel migracji zarobkowej niż Rosja ze względu na bliskość geograficzną i wiążące się z tym niższe koszty i krótszy czas podróży, bliskość kulturową oraz brak radykalnych nastrojów antymigranckich w społeczeństwie. Kolejnym nowym biegunem przyciągania migrantów z regionu – przede wszystkim z Ukrainy i Mołdawii – są kraje Europy Południowej. W ostatnim dwudziestolecu nastąpiła dywersyfikacja kierunków obieranych przez mieszkańców krajów Europy Wschodniej. Tradycyjne kierunki emigracji zarobkowej w Europie Środkowej, takie jak Polska, Czechy, Słowacja czy Węgry, zostały zastąpione przez kraje południowoeuropejskie – głównie Hiszpanię, Portugalię, Włochy i Grecję (patrz na przykład Baganha, Fonseca 2004; Baganha, Marques, Góis 2004; Marques, Góis 2007¹³; Levčenko, Malinovskaâ, Švab, Trofimenko 2010). Zainteresowanie migrantów ze Wschodu krajami Europy Południowej badacze przypisują kilku czynnikom, między innymi przekonaniu panującemu wśród migrantów, że kraje te są bardziej przyjaźnie nastawione do przyjezdnych, aktywności podmiotów pośredniczących w organizacji wyjazdu i zatrudnienia w tych krajach, oraz akcjom regularyzacyjnym w nich przeprowadzanym (na przykład w Portugalii i Grecji). Susak (2002) pisze, że pierwsza fala migracji z Ukrainy w Portugalii pojawiła się po 1997 roku, po tym jak Portugalia otrzymała pomoc finansową z UE na rozwój infrastruktury transportowej i modernizację gospodarki, a także w związku z organizacją międzynarodowej wystawy EXPO 1998. Kolejnym wydarzeniem, które przyciągnęło migrantów zarobkowych, były zorganizowane w Portugalii mistrzostwa Europy w piłce nożnej Euro 2004. Można przypuszczać, że takie okazjonalne fale migracji wystarczyły do tego, by wytworzyły się pierwsze sieci migracyjne napędzające dalsze migracje. Następnym ważnym obszarem, do którego kierują się strumienie migracyjne z regionu, jest Turcja¹⁴. Obywatele krajów WNP znajdują zatrudnienie (głównie w szarej strefie) w gospodarstwach domowych, turystyce, budownictwie oraz sektorze usług erotycznych (Içduygu 2003, 2008; Kiriści 2003). Dodatkowo na migracyjnej mapie regionu mogą pojawić się nowi gracze – na przykład na wiosnę 2012 roku wstępne porozumienie o współpracy w zakresie migracji zarobkowej podpisały Tadżykistan i Katar, a wcześniej, latem 2011 roku, Uzbekistan podpisał porozumienie o migracji zarobkowej z Koreą Południową.

Wzrost popularności nowych kierunków migracji wiąże się ze spadkiem migracyjnej zależności krajów regionu od Rosji (rozumianej jako udział emigracji do Rosji w ogóle odpływu z danego kraju). Przykładowo, w Azerbejdżanie nastąpił spadek udziału migracji do Rosji w ogóle migracji z 84 proc. w 2000 roku do 55 proc. w roku 2012 (www.stat.gov.az). Również w Mołdawii i na Ukrainie w latach 2002-2012 zanotowano

istotny spadek odsetka migracji do Rosji w ogóle przepływów migracyjnych – na Ukrainie z 59 do 34 proc. (*Naselennâ Ukraïni za 2012 rik* 2013), w Mołdawii – z 44 do 25 proc. (Banca de date statistice Moldova). W wypadku Ukrainy spadek popularności Rosji zanotowano także w wypadku migracji zarobkowych. W latach 2005-2008 w Rosji pracowało 48,1 proc. migrantów zarobkowych z Ukrainy, w latach 2010-2012 natomiast – 43,2 proc. (*Ukrainian External Labour Migration* 2009; Senik 2013).

Do pewnego momentu Rosja nie miała poważnych konkurentów o siłę roboczą z regionu, a sami migranci nie mieli dużego pola manewru, jeśli chodzi o wybór kraju docelowego. Rosja jawiła się jako wybór najbardziej naturalny. Wzrost zapotrzebowania na cudzoziemskich pracowników w takich krajach jak Kazachstan czy kraje Europy Południowej sprawił, że migranci zyskali szersze spektrum możliwości, w związku z czym częstotliwość wyboru Rosji zaczęła maleć. Na niekorzyść Rosji (a tym samym na korzyść innych krajów docelowych) działa brak możliwości zapewnienia migrantom odpowiednich warunków życiowych – między innymi problemy na rynku mieszkaniowym, rosnące nastroje ksenofobiczne w społeczeństwie rosyjskim (patrz na przykład wyniki sondażu Centrum Lewady – *47% rossiân otricatel'no...* 2012), korupcja i życie w ciągłym strachu przed skorumpowanymi funkcjonariuszami państwa (policji, Federalnej Służby Migracyjnej itd.).

O wyjściu poza schemat migracji poimperialnych świadczyć może także najnowsza polityka migracyjna Rosji. Rosja planuje otworzyć się na migrantów o określonych kwalifikacjach – pożądanym z punktu widzenia niedoborów na rosyjskim rynku pracy, stosując kryterium pozytywnej selekcji. Deklaruje przy tym (i w ostatnim czasie faktycznie podejmuje starania w tym kierunku) zamiar prowadzenia proaktywnej polityki migracyjnej między innymi poprzez działania mające prowadzić do dywersyfikacji kierunków napływu migrantów.

Istnieje szereg czynników sprzyjających stopniowemu zanikaniu lub słabnięciu powiązań pomiędzy krajami regionu a Rosją. Kluczową rolę odgrywa upływ czasu. W dorosły wiek wchodzi obecnie pokolenie osób urodzonych po 1991 roku, mających słabsze związki z imperium, coraz słabiej władające językiem rosyjskim. Utrzymaniu powiązań nie sprzyja ponadto fakt, że część porozumień w sferze migracji między krajami regionu istnieje wyłącznie na papierze – częściowo dlatego, że wyznaczały one raczej cele niż konkretne mechanizmy ich realizacji (Chudinovskikh 2011), a częściowo dlatego, że niektóre z nich nie zostały ratyfikowane lub wprowadzone w życie przez jedną ze stron. Poza tym, słabnięciu powiązań z Rosją sprzyja umacnianie się więzi (zarówno migracyjnych, jak i gospodarczych i politycznych) z państwami spoza regionu (z jednej strony, z krajami UE, z drugiej, z krajami muzułmańskimi – głównie Bliskiego Wschodu). Dodatkowo, w warunkach tworzenia się globalnego rynku pracy i kryzysu demograficznego prognozowanego w wielu krajach (zarówno w regionie, jak i w krajach Europy Zachodniej) może dojść do wzrostu konkurencji o zasoby siły roboczej, a Rosja ze swoim ksenofobicznym społeczeństwem może tę konkurencję przegrać. Nie bez znaczenia jest także notowane w krajach Azji Centralnej kulturowe i religijne odrodzenie (patrz na przykład Tatari, Shaykhutdinov 2010), sprzyjające pogłębianiu się różnic kulturowych między przybyszami z tego regionu a mieszkańcami głównych rosyjskich regionów docelowych migracji.

Wnioski

Migracje poimperialne to migracje z krajów w przeszłości stanowiących peryferie imperium do kraju będącego spadkobiercą dawnej metropolii. W świetle tej bardzo ogólnej definicji migrantów z krajów powstałych po rozpadzie dawnego ZSRR przyjeżdżających do Rosji można by zaklasyfikować jako migrantów poimperialnych. Wchodząc na wyższy stopień szczegółowości, można jednak znaleźć zarówno argumenty za, jak i przeciw stosowaniu perspektywy poimperialnej w odniesieniu do obszaru poradzieckiego. Z jednej strony, za zasadnością jej użycia przemawiają przywileje, jakimi cieszą się mieszkańcy krajów WNP w Rosji, wyni-

kające po części z uwarunkowań instytucjonalnych (istotną rolę odgrywają tu zarówno ustalenia w dziedzinie migracji, jak i gospodarki i polityki), oraz wiążąca się z tym dominacja Rosji wśród krajów przyjmujących migrantów z regionu i przewaga migrantów z krajów WNP wśród migrantów w Rosji. Z drugiej strony, można wymienić szereg czynników pozaimperialnych sprzyjających napływowi migrantów z regionu do Rosji, w tym czynniki ekonomiczne i demograficzne. Możliwe, że samo ich istnienie (gdyby dało się abstrahować zupełnie od przeszłości imperialnej) wystarczyłoby do tego, by mieszkańcy krajów WNP wybierali Rosję jako kraj docelowy.

Analiza zmian trendów migracyjnych na obszarze poradzieckim w ostatnich latach wskazuje na to, że czynnik popytowy zyskuje na znaczeniu kosztem czynnika poimperialnego. Świadczy o tym rosnąca dywersyfikacja strumieni migracyjnych w regionie i pomiędzy regionem a resztą świata, w tym pojawienie się zupełnie nowych, nietradycyjnych kierunków migracji (takich jak kraje Europy Południowej dla mieszkańców Europy Wschodniej). Wydaje się, że czynnik poimperialny zaczął tracić na znaczeniu już pod koniec lat 90. XX wieku. Z upływem czasu optyka poimperialna patrzenia na migracje na obszarze poradzieckim staje się coraz mniej adekwatna. Utraty znaczenia przez czynnik poimperialny można upatrywać między innymi w słabnięciu więzi kulturowych i językowych (szczególnie w wypadku krajów Azji Centralnej), nawiązywaniu stosunków gospodarczych i politycznych z krajami spoza regionu, tworzeniu się (częściowo za sprawą podmiotów pośredniczących w organizacji wyjazdu i zatrudnienia w krajach „dalekiej zagranicy”) nowych sieci migracyjnych. Nieprzystawalność koncepcji migracji poimperialnych do realiów obszaru poradzieckiego wynika po części z różnic między imperium radzieckim a typowym imperium kolonialnym, a po części ze słabości samej koncepcji, między innymi charakteryzującej ją niejednoznaczności definicyjnej.

Wobec kryzysu demograficznego prognozowanego w wielu krajach Europy i związanego z nim spodziewanego wzrostu zapotrzebowania na cudzoziemską siłę roboczą interesujący będzie dalszy rozwój sytuacji. Na pewno będzie on w dużym stopniu zależał od działań samej Rosji, podejmowanych zarówno w sferze geopolityki, jak i bezpośrednio w dziedzinie polityki migracyjnej. Na razie władze wysyłają sprzeczne komunikaty – z jednej strony, zapowiadają prowadzenie polityki migracyjnej nastawionej na przyciąganie określonych kategorii migrantów, między innymi wysoko wykwalifikowanych specjalistów, z drugiej, kreślą daleko idące plany zacieśniania współpracy z krajami WNP.

Przypadek dawnego ZSRR zdaje się pokazywać, że o ile koncepcja migracji poimperialnych stosunkowo dobrze objaśniała kierunki przepływu na obszarze dawnego imperium tuż po jego rozpadzie, gdy przeważały migracje o charakterze etnicznym i politycznym, o tyle z upływem lat zasadność jej stosowania maleje. Współczesne migracje z krajów WNP do Rosji nie powinny być zatem opisywane w kategoriach poimperialnych. Ponieważ wybór kierunku migracji podejmowanej przez mieszkańców regionu daje się wyjaśnić za pomocą czynników pozaimperialnych, stosowanie optyki poimperialnej wydaje się pewnym uproszczeniem. Brak zasadności stosowania tej klamry teoretycznej, podaje z kolei w wątpliwość zasadność wykorzystania podejścia systemowego w odniesieniu do migracji na tym obszarze.

Podziękowania

Dziękuję Dariuszowi Stoli i Saji Toruńczyk-Ruiz oraz dwóm anonimowym recenzentom za cenne uwagi do wcześniejszych wersji tekstu.

Przypisy

¹ Pod terminem „obszar poradziecki” rozumiem kraje powstałe po rozpadzie dawnego ZSRR, z wyjątkiem republik bałtyckich, jako że migracje z ich terenu rządzą się innymi prawami ze względu na przynależność do Unii Europejskiej. Na potrzeby tego opracowania obszar ten będzie także określany skrótowo jako „region”.

² Terminem „daleka zagranica” określa się kraje spoza obszaru dawnego ZSRR. Z kolei „bliska zagranica” to kraje wchodzące niegdyś w skład ZSRR.

³ Preferowane kierunki migracji mieszkańców Ukrainy i Mołdawii można by także analizować pod kątem czynnika poimperialnego, sięgając do okresu sprzed II wojny światowej. Czynniki poimperialne przejawiałyby się w tym wypadku przewagą migracji do krajów, będących spadkobiercami państw, które sprawowały kontrolę nad częścią ziem leżących obecnie w granicach Ukrainy i Mołdawii. Rozważania te dotyczą: terenów Galicji Wschodniej położonych współcześnie w granicach zachodniej Ukrainy, a wcześniej Polski, Bukowiny i Zakarpacia wchodzących przez pewien czas w skład Monarchii Austro-Węgierskiej, oraz Mołdawii znajdującej się w okresie międzywojennym w granicach Rumunii.

⁴ Jednocześnie może mieć także swoje złe strony – Bosma (2012) na przykład wspomina w tym kontekście o uprzedzeniach rasowych pochodzących z okresu kolonialnego.

⁵ Zwany także luzofońskim (patrz na przykład Cunha 2012).

⁶ W drugiej połowie 2010 roku pojawiła się nowa forma legalizacji zatrudnienia w Rosji – migranci zatrudnieni u osób fizycznych mogą podejmować pracę na podstawie tzw. patentu. Statystyki prezentowane przez Rosstat uwzględniają liczbę wykupionych patentów od 2011 roku. Ta zmiana może być częściowo odpowiedzialna za większą liczbę cudzoziemców zatrudnionych w Rosji w latach 2011-2012 w stosunku do roku 2010.

⁷ W 2010 roku średnie miesięczne zarobki w Moskwie wynosiły 183 proc. średnich zarobków w Rosji, a 375 proc. średnich zarobków w Dagestanie – regionie, gdzie zarobki są najniższe. Dla obwodu moskiewskiego analogiczne wskaźniki wyniosły odpowiednio: 121 i 248 proc. (*Trud i zanâtoŝt' v Rossii* 2011).

⁸ Trwałość spuścizny poimperialnej w wypadku obszaru poradzieckiego można wiązać ze sposobem, w jaki imperium przestało istnieć. Zgodnie z tezą Barkey (1997) o trwałości spuścizny poimperialnej można mówić wtedy, gdy imperium nie rozpada się w drodze rewolucji. W takiej sytuacji struktura społeczna dawnego imperium jest w dużej mierze odtwarzana w krajach powstałych po jego rozpadzie.

⁹ Dokładniej o istniejących porozumieniach czytaj na przykład: Chudinovskikh (2011). Porozumienia zawarte w ramach WNP dostępne są na stronie Komitetu Wykonawczego WNP (cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/create). Porozumienia między Rosją a krajami Partnerstwa Wschodniego można znaleźć na stronie projektu CARIM East (www.carim-east.eu/database/legal-module/).

¹⁰ Świadomie pomijam tu inne zasadnicze różnice między imperium skupionym wokół Rosji a klasycznym imperium kolonialnym (na przykład brytyjskim czy francuskim), skupiając się na różnicach mających, moim zdaniem, bezpośrednie przełożenie na współczesne przepływy migracyjne. W szerszym ujęciu należałoby być może rozważyć w ogóle zasadność stosowania terminologii postkolonialnej do badania obszaru poradzieckiego, jednak jest to raczej temat na oddzielny artykuł.

¹¹ Podobnie w wypadku regionów Ukrainy i Mołdawii wspomnianych w przypisie 3 – interpretowanie przepływów migracyjnych w kategoriach poimperialnych utrudnia fakt, że wzmożone przepływy do dawnych metropolii wynikać mogą nie tyle z samego faktu poimperialności, ile raczej z bliskości geograficznej oraz kwestii etnicznych. Na przykład, na Bukowinie dominują migracje zarobkowe do Włoch, co bywa objaśniane kwestiami etnicznymi, a także tym, że mieszkańcy tych terenów mają znajomych

w Mołdawii i Rumunii posiadających doświadczenie w migracji zarobkowej do Włoch (*Ukrainian External Labour Migration* 2009). Mieszkańcy Zakarpacia jeżdżą do pracy najczęściej do Czech, Słowacji i Węgier, co można, z jednej strony, objaśniać związkami historycznymi (Zakarpacie w okresie dwudziestolecia międzywojennego należało do Czechosłowacji), z drugiej, bliskością geograficzną i kwestiami etnicznymi – tereny Zakarpacia zamieszkują Ukraińcy pochodzenia słowackiego i węgierskiego (*ibidem*). Jeszcze więcej trudności pojawia się przy próbie interpretacji migracji z Mołdawii do Rumunii. Po pierwsze, okres przynależności Besarabii do Rumunii był stosunkowo krótki (1918-1940). Po drugie, obecne migracje do Rumunii należy uzasadniać raczej związkami etnicznymi oraz atrakcyjnością Rumunii wynikającą z jej przynależności do Unii Europejskiej w połączeniu z uproszczoną procedurą uzyskiwania rumuńskiego obywatelstwa dostępną dla obywateli Mołdawii.

¹² Około 60 proc. w wypadku Azerbejdżanu i Białorusi, około 40 proc. – Armenii, Ukrainy i Mołdawii, około 20 proc. – Kirgistanu (Chudinovskikh 2011).

¹³ O fenomenie tej migracji świadczy tytuł, jaki Marques i Góis nadali swojej publikacji: *Ukrainian Migration to Portugal. From Non-existence to the Top Three Immigrant Groups*. [Ukraińska migracja do Portugalii. Od nieistnienia do pierwszej trójki najliczniejszych grup imigrantów. – tłum. ZB]

¹⁴ Migracje do Turcji trudno jest uzasadniać czynnikiem poimperialnym, jako że od momentu likwidacji Chanatu Krymskiego minęło ponad 200 lat, a w międzyczasie nie notowano migracji, które mogłyby doprowadzić do wytworzenia się sieci migracyjnych.

Literatura

- 47% rossiân otricatel'no odnosâsâ k gastarbajteram [47% Rosjan negatywnie odnosi się do pracowników cudzoziemskich] (2012). <http://www.levada.ru/16-10-2012/47-rossiyan-otritsatelno-otnosyatsya-k-gastarbajteram> (dostęp: 20 grudnia 2013 r.)
- Abazov R. (2009). *Current Trends in Migration in the Common Wealth of Independent States*. Monachium:UNDP.
- Anderson B., Hancilova B. (2011). Migrant Labour in Kazakhstan: A Cause for Concern? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37(3): 467-483.
- Baganha M. I., Fonseca M. L. (red.) (2004). *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe*. Lizbona: Luso-American Foundation.
- Baganha M. I., Marques J. C., Góis P. (2004). The Unforeseen Wave: Migration from Eastern Europe to Portugal, w: M. I. Baganha, M. L. Fonseca (red.) *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe*, s. 23-40. Lizbona: Luso-American Foundation.
- Barkey K. (1997). Thinking about Consequences of Empire, w: K. Barkey, M. von Hagen (red.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, s. 12-16. Boulder: Westview Press.
- Blakely A. (2012). Postcolonial Immigration and Identity Formation in Europe since 1945. The Russian Variant, w: U. Bosma, J. Lucassen, G. Oostindie (red.), *Postcolonial Migrants and Identity Politics: Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison*, s. 181-192. Nowy Jork: Berghahn Books.
- Bonifazi C. (2008). Evolution of Regional Patterns of International Migration in Europe, w: C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, P. Simon (red.), *International Migration in Europe. New Trends and New Methods of Analysis*, s. 107-128. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bosma U. (2012). *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Bosma U., Lucassen J., Oostindie G. (red.) (2012). *Postcolonial Migrants and Identity Politics: Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison*. Nowy Jork: Berghahn Books.
- Brubaker R. (1995). Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples: Historical and Comparative Perspectives. *Ethnic and Racial Studies* 18(2): 189-218.
- Brubaker R. (1997). Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples, w: K. Barkey, M. von Hagen (red.) *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, s. 155-180. Boulder: Westview Press.
- Childs P., Williams P. (1997). Introduction: Points of Departure, w: *An Introduction to Post-colonial Theory*. Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Chudinovskikh O. (2011). *Migration and Bilateral Agreements in the Commonwealth of Independent States*, referat na konferencję „Growing Free Labour Mobility Areas and Trends in International Migration”, Bruksela, 14-15 listopada 2011 r.
- Čislennost' i migraciâ naseleniâ Rossijskoj Federacii v 2012 godu [Liczebność i migracja ludności Federacji Rosyjskiej w 2012 roku] (2013). Moskwa: Federal'nâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Cunha I. F. (2012). The Portuguese Postcolonial Migration System: A Qualitative Approach, w: D. Cogo, M. ElHajji, A. Huertas (red.), *Diaspora, Migration, Communication Technologies and Transnational Identities*, s. 213-229. Barcelona: Institut de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Demografičeskij ežegodnik Kazahstana [Rocznik demograficzny Kazachstanu] (2012). Statističeskij sbornik, Astana: Agentstvo Respubliki Kazachstan po statistike.
- Demografičeskij ežegodnik Kyrgyzskoj Respubliki 2008-2012 gg. [Rocznik demograficzny Kirgistanu dla lat 2008-2012] (2013). Biškek: Nacional'nyj statističeskij komitet Kyrgyzskoj Respubliki.
- Gonzalez G., Fernandez R. (2002). Empire and the Origins of Twentieth-century Migration from Mexico to the United States. *Pacific Historical Review* 71(1): 19-57.
- Horta A. P. B., White P. (2009). Post-colonial Migration and Citizenship Regimes: A Comparison of Portugal and the United Kingdom. *Revista Migrações* Abril(4): 33-57.
- Içduygu A. (2003). *Irregular Migration in Turkey*. Genewa: IOM.
- Içduygu A. (2008). *Rethinking Irregular Migration in Turkey: Some Demo-economic Reflections*. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Ioffe G., Zayonchkovskaya Z. (2010). *Immigration to Russia: Why It Is Inevitable, and How Large It May Have to Be to Provide the Workforce Russia Needs*. Waszyngton: The National Council for Eurasian and East European Research.
- Ivahnûk I. (2003). *Dve migracionnye sistemy v Evrope: tendencii razvitiâ i perspektivy vzaimodejstviâ* [Dwa systemy migracyjne w Europie: tendencje rozwoju i perspektywy wzajemnego oddziaływania] Online: http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/strategii/dve_sistemi/ (dostęp: 19 listopada 2012 r.).
- Ivahnûk I. (2008). *Meždunarodnaâ migraciâ na postsovetskom prostranstve: formirovanie novoj migracionnoj sistemy* [Migracja międzynarodowa w przestrzeni poradzieckiej: tworzenie się nowego systemu migracyjnego]. *Vestnik KRSU* 8(6): 62-68.
- Ivahnûk I. (2012). *Evrazijskaâ migracionnaâ sistema: ot èkonomičeskogo pragmatizma k vozroždeniû civilizacionnogo edinstva* [Euroazjatycki system migracyjny: od ekonomicznego pragmatyzmu do odrodzenia jedności cywilizacyjnej]. Online: <http://www.gumilev-center.ru/evrazijskaya-migracionnaya-sistema-ot-ehkonomičeskogo-pragmatizma-k-vozrozhdeniyu-civilizacionnogo-edinstva> (dostęp: 19 listopada 2012 r.).
- JEMS (2010). Special Issue: Examining Expatriate Continuities: Postcolonial Approaches to Mobile Professionals. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(8).

- Kirisci K. (2003). Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration. Migration Policy Institute. Online: <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=176> (dostęp: 12 kwietnia 2013 r.).
- Koncepcja państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku* [Koncepcja gosudarstvennoj migracionnoj politiki Rossijskoj Federacii na period do 2025 goda] (2012). Online: <http://kremlin.ru/acts/15635> (dostęp: 13 kwietnia 2013).
- Kurth J. (2003). Migration and the Dynamics of Empire. *The National Interest* Spring: 5-16.
- Levčenko E., Malinovskaâ E., Švab I., Trofimenko O. (2010). „Ukrainskaâ Greciâ”: *pričiny, problemy, perspektivy (po rezul'tatam oprosa trudovyh migrantov)* [„Ukraińska Grecja”: przyczyny, problemy, perspektywy (według wyników badania migrantów zarobkowych)]. Kijów: Agentstvo „Ukraina”.
- Mains S. P., Gilmartin M., Cullen D., Mohammad R., Tolia-Kelly D. P., Raghuram P., Winders J. (2013). Postcolonial Migrations. *Social & Cultural Geography* 14(2):131-144.
- Marques J. C., Góis P. (2007). *Ukrainian Migration to Portugal. From Non-existence to the Top Three Immigrant Groups*. Online: www.migrationonline.cz (dostęp: 11 stycznia 2013 r.).
- Mole S. (2001). From Empire To Equality? Migration And The Commonwealth. *The Round Table* 358: 89-93.
- Moraru V., Moșnâga V., Rusnak G. (2012). *Maâtnik migracii* [Wahadło migracji]. Kiszyniów: Instytut Evropejskoj Integracii i Političeskikh Nauk Akademii Nauk Moldovy.
- Nair P. (2013). Postcolonial Theories of Migration, w: N. Immanuel (red.), *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Volume IV Ind-Rem, s. 2452-2458. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Naselenie Respubliki Belarus’*. *Statističeskij sbornik* [Ludność Republiki Białoruś. Rocznik statystyczny] (2011). Mińsk: Nacional’nyj Statističeskij Komitet Respubliki Belarus’.
- Naselennâ Ukraïni za 2012 rik Demografičnij šoričnik* [Ludność Ukrainy w 2012 roku. Rocznik demograficzny] (2013). Kijów: Deržavna služba statistiki Ukraïni.
- Pribytkova I. (2004). Sovremennye migracionnye issledovaniâ: v poiskah novyh teorij i koncepcij, [Współczesne badania migracyjne: w poszukiwaniu nowych teorii i koncepcji.], w: V. Ioncev (red.) *Meždunarodnâ migraciâ naseleniâ: Kair + 10*, Naučnaâ seriâ: Meždunarodnâ migraciâ naseleniâ: Rossiâ i sovremennij mir 12 [Międzynarodowa migracja ludności: Kair + 10, Seria naukowa: Międzynarodowa migracja ludności: Rosja i współczesny świat 12], s. 39-49. Moskwa: MAKSS Press.
- Rossiâ v cifrah* [Rosja w liczbach] (2013). Moskwa: Federal’nâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Rossijskij statističeskij ežegodnik* [Rosyjski rocznik statystyczny] (2003). Moskwa: Federal’nâ służba gosudarstvennoj statistiki.
- Rossijskij statističeskij ežegodnik* [Rosyjski rocznik statystyczny] (2012). Moskwa: Federal’nâ służba gosudarstvennoj statistiki.
- Rumâncev S. (2012). *Immigranty v Azerbajdžane: Covremennoe sostoânie i perspektivy polityki (re)integracii* [Imigranci w Azerbejdżanie: stan współczesny i perspektywy polityki (re)integracji]. KARIM-Vostok RR 2012/42. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Sahadeo J. (2007). Druzhba Narodov or Second-class Citizenship? Soviet Asian Migrants in a Post-colonial World. *Central Asian Survey* 26(4): 559-579.
- Senik I. (2013). Zovnišnâ trudova migraciâ naselennâ Ukraïni: metodologiâ i organizaciâ provedennâ obstežennâ trudovoï migracii ta social’no-demografični harakteristiki trudovyh migrantiv u 2010-2012 rr. [Zewnętrzna migracja zarobkowa ludności Ukrainy: metodologia i organizacja prowadzenia badania migracji zarobkowej i społeczno-demograficzne charakterystyki migrantów zarobkowych w latach 2010-2012], prezentacja z 28 maja 2013 r.

- Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* (2012). Mińsk: National Statistical Committee of the Republic of Belarus.
- Susak V. (2002). Ukraïnc'ki goct'ovì robitniki ta ìmmigranti v Portugaliì (1997-2002 rr.) [Ukraińscy gastarbajterzy i imigranci w Portugalii (w latach 1997-2001)], w: *Ukraïna v cučasnomu cvìti* [Ukraina we współczesnym świecie], materiał po konferencji Ukraïns'kih vipusknikiv program naukovogo stažuvannâ CŠA, Âlta, 12-15 września 2002 r., Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Institute, Kyiv Project, s. 91-97.
- Tatari E., Shaykhutdinov R. (2010). State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia. *European Journal of Economic and Political Studies* 3(2): 85-110.
- Trud i zanâtosť v Rossii* [Praca i zatrudnienie w Rosji] (2005). Moskwa: Federal'naâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Trud i zanâtosť v Rossii* [Praca i zatrudnienie w Rosji] (2011). Moskwa: Federal'naâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Ukrainian External Labour Migration* (2009). Kijów: Ukrainian Center for Social Reforms, State Statistics Committee of Ukraine.
- Ŭnusov A. (2013). *Faktor integracii v migracionnyh processah v Azerbajdžane* [Czynnik integracji w procesach migracyjnych w Azerbejdżanie]. KARIM-Vostok RR 2013/08. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- van Amersfoort H., van Niekerk M. (2006). Immigration as a Colonial Inheritance: Post-Colonial Immigrants in the Netherlands, 1945-2002. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32(3): 323-346.
- Višnevskij A. (2000). Raspad SSSR: ètničeskie migracii i problema diaspor. [Rozpad ZSRR: migracje etniczne i kwestia diaspor]. *Obščestvennye nauki i sovremennost'* 3: 115-130.
- Yelisyeu (2012). *Response to the Research Report "The Impact of Labour Migration on Belarus: A Demographic Perspective"*. CARIM-East AS 2012/13. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Zajončkovskaâ Ź., Tûrûkanova E. (red.) (2010). *Migraciâ i demografičeskij krizis v Rossii* [Migracja i kryzys demograficzny w Rosji]. Moskwa: Fond Novaâ Evraziâ.
- Zayonchkovskaya Z. (2000). Recent Migration Trends in the Commonwealth of Independent States. *International Social Science Journal* 52(165): 343-355.